

Τιμολέων Γαλάνης Επίκουρος Καθηγητής Θεολογικής Σχολής ΑΠΘ

Συναγωγή και Ναός στην Ιουδαϊκή παράδοση και ο χριστιανικός Ναός

Η λατρεία του βιβλικού Ισραήλ έχει τις απαρχές της στην αποκάλυψη του Θεού στον Μωυσή πάνω στο όρος Σινά (Εξο 24,12-40,38). Ο ίδιος ο Θεός εντέλλεται στο βιβλίο της Εξόδου την κατασκευή της σκηνής και των ιερών σκευών της, την τελετή του καθγιασμού, αλλά και την ανάληψη των ιερατικών καθηκόντων της λατρείας από τον Ααρών και τους απογόνους του. Ο Ναός της Ιερουσαλήμ χτίστηκε από τον Σολομώντα και από τον 7^ο π.Χ. αιώνα αποτέλεσε το μοναδικό, αποδεκτό, λατρευτικό κέντρο. Καταστράφηκε από τους Βαβυλωνίους στην αρχή του 6^{ου} αιώνα και επανοικοδομήθηκε μερικές δεκαετίες αργότερα από τον δαυιδικής καταγωγής Ζοροβάβελ. Μετά την καταστροφή του 2^{ου} Ναού από τους Ρωμαίους το 70 μ.Χ., οι δυο κοινότητες που επισκέπτονταν τον Ναό, η Ιουδαϊκή και η Ιουδαιοχριστιανική έπρεπε να επαναπροσδιορίσουν την σχέση τους με αυτόν και να ακολουθήσουν ξεχωριστούς δρόμους ενισχύοντας τους δικούς τους, ιδιαίτερους χώρους λατρείας. Στην συνέχεια εφόσον προηγηθούν δυο ενότητες για την σημασία και την λειτουργία των ναών στην θρησκευτική παράδοση των λαών της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής (1) και τον ρόλο του Ναού στην Βιβλική Γραμματεία και τα Απόκρυφα Κείμενα του Ιουδαϊσμού (2), γίνεται μια προσπάθεια να εκτεθούν τα βασικά σημεία της πορείας που διαγράφουν η Εβραϊκή Συναγωγή (3) και η Χριστιανική Εκκλησία (4) τόσο για να συνδεθούν, όσο και να αποδεσμευθούν από τον Ναό και την λειτουργία που επιτελεί. Αντί επιλόγου (5), εκτίθεται η χριστιανική περί Ναού του Θεού διδασκαλία, όπως προκύπτει από την πίστη της Εκκλησίας για την ενανθρώπιση του Λόγου.

1. Ο ΝΑΟΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ

Στα κείμενα της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής γίνεται σαφές ότι οι ναοί στα ιερά των πόλεων της αρχαίας Αιγύπτου, της Συρίας και της Μεσοποταμίας είχαν μια ιδιαίτερη συμβολική σημασία. Κατανοούνταν ως το ορατό σημείο του κοσμικού κέντρου, από το οποίο είχε αρχίσει η δημιουργία του κόσμου. Αυτό σήμαινε ότι ένας ναός είχε θεμελιωθεί πάνω στο όρος που πρώτο ξεπρόβαλε κατά την αρχέγονη δημιουργία, όταν τιθασεύτηκε το χάος, όταν, δηλαδή, υποχώρησαν τα αρχέγονα ύδατα (πρβλ. Γεν 1,9 «και ὤφθη ἡ ξηρά»). Έτσι ο ναός, ως το ορατό σημείο του αρχέγονου κοσμικού κέντρου, ίσχυε ως το θεμέλιο του ουρανού και της γης¹. Συνεπώς, η λατρεία και τα τελετουργικά στους αρχαίους ναούς ήταν μια επιστροφή στο γεγονός της αρχής της δημιουργίας και της επιβολής της τάξης στον κόσμο. Η λατρεία των θεών ήταν η πράξη που εξασφάλιζε πρωτίστως την ανανέωση της δημιουργίας, την συνέχιση της κοσμικής τάξης και την εγγύηση της ζωής. Για αυτούς τους λόγους η ευλογία των θεών και η ευημερία της χώρας αφορούσε πρωτίστως τους βασιλείς και την εξουσία τους, αφού εκείνοι εμφανίζονται στις πηγές ως οι κτήτορες των μεγάλων ιερών. Στην βιβλική παράδοση ο Ναός της Ιερουσαλήμ σχετίζεται με τον βασιλιά Δαβίδ και τον γιό και διάδοχό του, τον Σολομώντα και την ευλογία του Κυρίου για την μακροήμερευση της δαυιδικής δυναστείας².

¹ Βλ. O. Keel, *Die Welt der altorientalischen Bildsymbolik und das Alte Testament am Beispiel der Psalmen*, Göttingen ⁵1996, σελ. 21- 39 & 151-155. B. Janowsky, *Der Tempel als Kosmos—Zur kosmologischen Bedeutung des Tempels in der Umwelt Israel*. Sibylle Meyer, *Egypt: Temple of the whole world: studies in honour of Jan Assmann*, Brill, Leiden 2003, σελ. 163-186.

² Βλ. 1 Βασ/ Γ' Βασ 3,22-27 & 9,1-6. Για την σχέση των βασιλιάδων με τους θεούς μέσα από την ανοικοδόμηση των ναών ως κέντρων της λατρείας τους βλ. Victor (Avigdor) Hurowitz, *I have built you*

Στο διμερές κοσμοείδωλο του Αρχαίου Κόσμου ο ουρανός ίσχυε ως η κατοικία των θεών και η γη ως η κατοικία των ανθρώπων. Οι άνθρωποι πίστευαν ότι οι θεότητες κατοικούσαν στα ουράνια δώματα, στα ανάκτορά τους πάνω από το στερέωμα και τα ουράνια ύδατα. Στις ασσυριακές προφητείες της θεάς Ιστάρ αποκαλύπτεται η θεά στον βασιλιά Ασσαρχαδών και του λέει τα εξής:

«Είμαι η Ιστάρ των Αρβύλων, Ασσαρχαδών, βασιλιά της Ασσυρίας [...] Για ατέλειωτες μέρες και αιώνια χρόνια έχω εδραιώσει τον θρόνο σου κάτω από τους μεγάλους ουραμούς. Σε παρακολουθώ από το χρυσό μου δώμα στη μέση του ουρανού»³.

Με τον όρο «χρυσό δώμα στη μέση του ουρανού» κατανοείται η ουράνια κατοικία της θεάς που βρίσκεται πάνω από το στερέωμα, στην μέση του ουρανού. Οι επίγειοι ναοί που στέγαζαν τα λατρευτικά είδωλα των θεών λειτουργούσαν ως οι κατεχοχήν επιλεγμένοι χώροι που οι θεοί επισκέπτονται για να δεχθούν την λατρεία των ανθρώπων μέσα από τα επί γης σώματα τους, τα λατρευτικά τους αγάλματα⁴.

Για την κατανόηση της ιδέας της ουράνιας, θείας κατοικίας είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικό το ανάγλυφο του θεού Σαμάς από το Σιππάρ, κοντά στην Βαβυλώνα, το οποίο εικονίζει την είσοδο ενός βασιλιά στο ιερό του θεού ήλιου στο Σιππάρ (εικ. 1)⁵. Στα δεξιά της παράστασης εμφανίζεται εντός ενός στεγασμένου χώρου ο θεός Σαμάς σε μέγεθος που δεν μπορεί να ανταποκρίνεται στις διαστάσεις ενός φορητού λατρευτικού ειδώλου. Τα λατρευτικά είδωλα δεν ξεπερνούσαν, σύμφωνα με τις πηγές, το μέγεθος ενός ανθρώπου. Επομένως, η μορφή του θεού Σαμάς, η οποία ξεπερνά τα ανθρώπινα μέτρα δεν είναι το είδωλο της θεότητας στον επίγειο ναό, αλλά η απεικόνιση της ίδιας της θεότητας στο ουράνιο ανάκτορο. Αυτό αποδίδεται στο ανάγλυφο όχι μόνο με το μέγεθος του ένθρονου θεού, αλλά και με την απεικόνιση κυματιστών γραμμών στο δάπεδο της σκηνής που υπονοούν τα ουράνια ύδατα. Μάλιστα, στο κάτω μέρος του πλαισίου των ουρανίων υδάτων κυριαρχούν τέσσερα άστρα, τα οποία υποδηλώνουν το ουράνιο στερέωμα. Το ανάγλυφο επισφραγίζει την θεμελιώδη αντίληψη στην Αρχαιότητα ότι η πρόσβαση στο άδυτο του επίγειου ναού της θεότητας εξασφαλίζει και την πρόσβαση στην ουράνια κατοικία της. Επομένως, οι επί γης κατοικία της θεότητας είναι άρρηκτα δεμένη με την ουράνια κατοικία της.

2. Ο ΝΑΟΣ ΣΤΗΝ Π.Δ. & ΤΗΝ ΑΠΟΚΡΥΦΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Το διμερές κοσμοείδωλο συναντάται και στο Α' κεφάλαιο του βιβλίου της Γενέσεως, όπου ο δημιουργός Θεός επιβάλλει τάξη στο χάος και σταθεροποιεί την γη ανάμεσα σε δυο υδάτινα μεγέθη, τα ύδατα πάνω από το στερέωμα, δηλαδή πάνω από τον ουρανό και τα

---

an exalted house - Temple Building in the Bible in Light of Mesopotamia and Northwest Semitic Writings, Sheffield 1992.

³ Βλ. M. Nissinen, *Prophets and Prophecy in the Ancient Near East*, Atlanta 2003, σελ. 107-108. Πρόκειται για τον μέσο ουρανό, στον οποίο κατοικούν οι θεοί που ονομάζονται Igi. Για το μέσο του ουρανού στο μεσοποταμιακό κοσμοείδωλο βλ. W. Horowitz, *Mesopotamian Cosmic Geography*, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana 1998, σελ. 13.

⁴ Για την πίστη σχετικά με την λειτουργία των λατρευτικών αγαλμάτων στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή βλ. A. Berlejung, *Die Theologie der Bilder: Herstellung und Einweihung von Kultbildern in Mesopotamien und die alttestamentliche Bilderpolemik*, Freiburg – Goettingen 1998.

⁵ Βλ. O. Keel, *Die Welt der altorientalischen Bildsymbolik und das Alte Testament am Beispiel der Psalmen*, Göttingen ⁵1996, σελ. 153 εικ. 239. Μιλιτιάδη, Κωνσταντίνου, Ο Ναός στο όραμα της κλήσης του προφήτη Ησαΐα. (Ανάτυπο από το *Δελτίο Βιβλικών Μελετών*, Τομ. 4), Θεσσαλονίκη 1985.

ύδατα κάτω από το στερέωμα, δηλαδή την θάλασσα, τις λίμνες και τα ποτάμια⁶. Στο βιβλικό κοσμοείδωλο ο «έν ύδασιν τήν γήν κρεμάσας» Θεός δοξολογείται στον ουράνιο θρόνο του περιστοιχισμένος από πλήθος αγγέλων⁷.

Για την επί γης λατρεία εκτός από την σκηνή γίνεται λόγος στην Π.Δ. για τα τα *βαμώθ*, τα λεγόμενα «υψηλά», δηλαδή τα ιερά της υπαίθρου, στα οποία οι ισραηλιτικές φυλές λάτρευαν τον Γιαχβέ. Επίσης, στις πόλεις η λατρεία λάμβανε χώρα σε κτίσματα, όπως είναι οι ναοί στην Σιλώ, την Δαν, την Βαιθήλ, την Σαμάρεια. Αρχαιολογικά το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στον μικρό, αλλά εντυπωσιακό ναό των βιβλικών χρόνων του φρουρίου της Αράδ, στον νότιο Ιούδα. Το ιερό διαμορφώνεται από μια μεγάλη αυλή στο μέσον την οποίας βρίσκεται ένα θυσιαστήριο από αργούς λίθους, τον κυρίως ναό και ένα μικρό δωμάτιο που μπορεί να κατανοηθεί ως το άδυτο. Μέσα σε αυτό ήρθαν στο φως δυο λίθινα θυσιαστήρια θυμιάματος και μια λίθινη, λατρευτική στήλη που θυμίζει την καθίδρυση του λίθου της Βαιθήλ από τον Ιακώβ μετά την ενύπνια αποκάλυψη της κλίμακας που ενώνει την γη με τον ουρανό (Γεν 32) (εικ. 2)⁸. Η βιβλική αυτή διήγηση εμφανίζει την ιδέα του ναού ως πύλης και κλίμακας που ενώνει την γη με το μέσο του ουρανού, όπου βρίσκεται ο ουράνιος θρόνος του Θεού. Κατά την Μεταρρύθμιση του βασιλιά Ιωσία εφαρμόστηκαν οι προγραμματικές δηλώσεις του Δευ 12 και επιβλήθηκε η κανονικότητα μόνο ενός αποδεκτού τόπου λατρείας, του Ναού της Ιερουσαλήμ⁹.

Στην Π.Δ. υπάρχουν διττές μαρτυρίες για τον θρόνο του Θεού στον ουρανό και στην γη. Η διττότητα αυτή για την σχέση ουρανού και επιγείου θρόνου του Θεού εναρμονίζεται στο όραμα της κλήσης του προφήτου Ησαΐα (Ησα 6)¹⁰. Σύμφωνα με την διήγηση αυτή ο θρόνος του Θεού έχει την βάση του στο *δαβίρ*, δηλαδή στο άδυτο του Ναού και υψώνεται μέχρι τον ουρανό (Ησα 66,1 & Ιεζ 43,7), όπως χαρακτηριστικά διατυπώνεται στον Ψαλμό 10,4: «Κύριος έν ναῶ άγιῶ αύτοῦ· Κύριος έν ούρανω ὁ θρόνος αύτοῦ». Στην δευτερονομιστική παράδοση και στην παράδοση του Ιερατικού Κώδικα ο Θεός κατοικεί στον ουρανό, ενώ στον Ναό της Ιερουσαλήμ εδρεύει το όνομα του Θεού στην μια παράδοση και η δόξα του Θεού, η *kanod*, στην ιερατική παράδοση¹¹.

Αυτή η διττότητα ως σχέση ανάμεσα στον ουρανό και την γη φαίνεται από τα βιβλικά κείμενα που αναφέρονται στην κατασκευή της σκηνής και των σκευών στο βιβλίο της

⁶ Γεν 1,6-10.

⁷ Εξο 24,10. Αμω 9,6. Ψαλ 29,10. Ψαλ 104,3. Η. D. Preuss, *Θεολογία της Π.Δ. τομ. Α'-Β'*, επιμέλεια-μετάφραση Ι. Μούρτζιου, Εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 481.

⁸ Z. HERZOG: "The Date of the Temple at Arad: Reassessment of the Stratigraphy and the Implications for the History of Religion in Judah", στο A. Mazar, *Studies in the Archaeology of the Iron Age in Israel Jordan*, Sheffield 2001, σελ. 156-178. Η λίθινη στήλη (הבצמ) φαίνεται ότι λειτουργεί όπως και τα λατρευτικά αγάλματα των θεών. Είναι το κεντρικό λατρευτικό αντικείμενο του ναού. Έχει ενδιαφέρον ότι οι λίθινες λατρευτικές στήλες στην αρχαία Συρία ονομάζονταν *šikkanu*, μια ονομασία που προέρχεται από το ρήμα *škn* που σημαίνει «κατοικώ», επομένως προσδιορίζει την λίθινη στήλη ως κατοικία της θεότητας ή κάποιου πνεύματος.

⁹ Για την μεταρρύθμιση του Ιωσία σε σχέση με τα αρχαιολογικά δεδομένα της περιόδου βλ. Ο. KEEL, *Die Geschichte Jerusalems und die Entstehung des Monotheismus* (Orte Und Landschaften Der Bibel, 4), Göttingen 2005, σελ. 522-545.

¹⁰ Η. D. Preuss, *Θεολογία της Π.Δ.*, σελ. 483-484.

¹¹ Βλ. Κ. Ζάρα, *Ιστορία των Χρόνων της Κ.Δ.*, Αθήνα 2012, σελ. 241. Στην έρευνα δεν λείπουν και οι απόψεις που θέλουν τις αντιλήψεις αυτές για την δόξα και το όνομα να έρχονται στην επιφάνεια μετά την απώλεια ενός λατρευτικού αγάλματος από τον Ναό βλ. Ο. Loretz, *Psalmstudien – Kolometrie, Strophik und Theologie ausgewählter Psalmen*, Berlin 2002, σελ. 103-130.

Εξόδου¹². Λέγεται ότι όλα αυτά κατασκευάστηκαν σύμφωνα με το ουράνιο παράδειγμα ή ομοίωμα (ליבול) που ο Θεός αποκάλυψε στον Μωσσή για την σκηνή και τα σκεύη της, αλλά και στον Δαβίδ για τον Ναό, σύμφωνα με το Β' Παραλειπομένων¹³.

Παράλληλα με τον Ναό της Ιερουσαλήμ, υπήρξαν ένας ακόμη Ναός του Θεού Γιαχώ, όπως αποδίδεται το Τετραγράμματο, στην νήσο Ελεφαντίνη της Αιγύπτου για τις λατρευτικές ανάγκες της Ιουδαϊκής κοινότητας της νήσου¹⁴, αλλά και ο ναός των Σαμαρειτών στο όρος Γαριζίν¹⁵. Επίσης, με αφορμή τις διαμάχες για την ιεροσύνη επί Αντίοχου Δ' του Επιφανούς οι απόγονοι του αρχιερέα Ονία που κατέφυγαν στην Αίγυπτο διαμόρφωσαν με βασιλική άδεια της δυναστείας των Πτολεμαίων ένα ερειπωμένο αιγυπτιακό κτίριο, στην παλαιά Βουβάστη ή την Λεοντόπολη, πιθανόν το σημερινό Tell el-Yehudiye, σε ναό για την λατρεία του Θεού των Ιουδαίων¹⁶. Το ιερό λειτούργησε μέχρι και τον 1^ο αι. μ.Χ., όταν σφραγίστηκε από τον αυτοκράτορα Βεσπασιανό εξαιτίας του φόβου ιουδαϊκών εξεγέρσεων. Χάριν στην ιεροσύνη των Ονιάδων, ο ναός μνημονεύεται ως αποδεκτός στις ραββινικές, νομικές πραγματείες της Μισνά, της συλλογής νόμων και διατάξεων που αποτέλεσε τον πυρήνα του Ταλμούδ και καταγράφηκε γύρω στο 200 μ.Χ.¹⁷. Σύμφωνα με τον ιστορικό Φλάβιο Ιώσηπο¹⁸ ο Τωβιάδης άρχοντας Υρκανός είχε χτίσει ένα ανάκτορο στην επικράτεια της οικογένειάς του στην Υπεριορδανία. Στο σημερινό Araq al Emir, την περιοχή που ήλεγχαν οι Τωβιάδες κοντά στο Αμμάν, η αρχαιολογική έρευνα έφερε στο φως ένα κτίσμα,

---

¹² Εξο 25,9: «καὶ ποιήσεις μοι κατὰ πάντα, ὅσα ἐγὼ σοι δεικνύω ἐν τῷ ὄρει, τὸ παράδειγμα τῆς σκηνῆς καὶ τὸ παράδειγμα πάντων τῶν σκευῶν αὐτῆς· οὕτω ποιήσεις».

¹³ Α' Παρ 28,11-20: «καὶ ἔδωκεν Δαυὶδ Σαλωμων τῷ υἱῷ αὐτοῦ τὸ παράδειγμα τοῦ ναοῦ καὶ τῶν οἰκῶν αὐτοῦ καὶ τῶν ζακχῶ αὐτοῦ καὶ τῶν ὑπερώων καὶ τῶν ἀποθηκῶν τῶν ἐσωτέρων καὶ τοῦ οἴκου τοῦ ἐξίλασμοῦ 12 καὶ τὸ παράδειγμα, ὃ εἶχεν ἐν πνεύματι αὐτοῦ, τῶν αὐλῶν οἴκου κυρίου [...] 18 καὶ τὸν τοῦ θυσιαστηρίου τῶν θυμιαμάτων ἐκ χρυσοῦ δοκίμου σταθμὸν ὑπέδειξεν αὐτῷ καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ ἄρματος τῶν χερουβιν τῶν διαπεπετασμένων ταῖς πτέρυξιν καὶ σκιαζόντων ἐπὶ τῆς κιβωτοῦ διαθήκης κυρίου. 19 πάντα ἐν γραφῇ χειρὸς κυρίου ἔδωκεν Δαυὶδ Σαλωμων κατὰ τὴν περιγεννηθεῖσαν αὐτῷ σύνεσιν τῆς κατεργασίας τοῦ παραδείγματος. 20 καὶ εἶπεν Δαυὶδ Σαλωμων τῷ υἱῷ αὐτοῦ Ἰσχυε καὶ ἀνδρίζου καὶ ποίει, μὴ φοβοῦ μηδὲ πτοηθῆς, ὅτι κύριος ὁ θεὸς μου μετὰ σοῦ, οὐκ ἀνήσει σε καὶ οὐ μὴ σε ἐγκαταλίτη ἕως τοῦ συντελέσαι σε πᾶσαν ἐργασίαν λειτουργίας οἴκου κυρίου».

¹⁴ C. von Pilgrim, Tempel des Jahu und "Straße des Königs"— Ein Konflikt in der späten Perserzeit auf Elephantine, στο Sibylle Meyer, *Egypt: Temple of the whole world: studies in honour of Jan Assmann*, Brill, Leiden 2003, σελ. 303-317.

¹⁵ T. Wardle, *The Jerusalem Temple and Early Christian Identity*, Mohr Siebeck, Tübingen 2010, σελ. 99-120. Για την νομιμοποίησή της ανοικοδόμησης του ναού στο Γαριζίν σε άδεια που χορηγήθηκε από τον Αλέξανδρο κατά την περίοδο της πολιορκίας της Τύρου, όπου ο διοικητής των Σαμαρειτών υποστήριξε τον ελληνικό στρατό με οχτώ χιλιάδες άνδρες βλ. Τ. Γαλάνη, *Ο Μέγας Αλέξανδρος στην Ιερουσαλήμ*, Θεσσαλονίκη 2018, σελ. 34-35 & 42-54.

¹⁶ O. KEEL, *Die Geschichte Jerusalems*. σελ. 1236 & T. Wardle, *The Jerusalem Temple*. σελ. 120-139. Κ. Ζάρα, *Ιστορία των Χρόνων της Κ.Δ.*, Αθήνα 2012, σελ. 250.

¹⁷ Το έργο έκλεισε στα 200 περίπου μ.Χ. υπό την εποπτεία του Γιεχουδά χαΝασί, τρισεγγονού του δασκάλου του αποστόλου Παύλου Γαμαλιήλ. Διαμορφώνεται από πραγματείες, οργανωμένες σε έξι Κανονισμούς που σχετίζονται με την καλλιέργεια της γης, τις εορτές, το οικογενειακό και αστικό δίκαιο αλλά και τις ιδιαίτερες διατάξεις καθαρότητας. Οι σχολιασμοί του έργου οδήγησαν στην διαμόρφωση ιδιαίτερων συλλογών που ονομάστηκαν Ταλμούδ. Το Ταλμούδ διακρίνεται σε δυο συλλογές, εκείνη της Παλαιστίνης και εκείνη της Μεσοποταμίας, δηλαδή το Ταλμούδ της Ιερουσαλήμ και το Ταλμούδ της Βαβυλώνας. Βλ. G. Stemberger, *Einführung in die Judentum*, C.B. Beck, München 2002, σελ. 82-87 & του ίδιου: *Das klassische Judentum. Kultur und Geschichte der rabbinischen Zeit*, C.B. Beck, München 1979, σελ. 62-65.

¹⁸ Ιουδαϊκή Αρχαιολογία 12, 229-236. (Flavius Josephus. *Flavii Iosephi opera*. B. Niese. Berlin. Weidmann. 1895).

το Qasr al-Abd, για το οποίο στην παλαιότερη έρευνα είχε προταθεί ότι επρόκειτο για έναν ναό για την λατρεία του Θεού των Ιουδαίων που σκοπίμως ο Ιώσηπος απέφυγε να αναφέρει (εικ. 3)¹⁹. Η αρχιτεκτονική του κτίσματος και τα ευρήματα που ήρθαν στο φως δεν συνηγορούν υπέρ της υπόθεσης ενός επιπλέον ιουδαϊκού ναού εκτός Ιεροσολύμων κατά το πρώτο μισό του 2^{ου} π.Χ. αιώνα.

Στην Απόκρυφη Ιουδαϊκή Γραμματεία των ελληνορωμαϊκών χρόνων υπάρχει σαφής σχέση ανάμεσα στην λατρεία του επίγειου Ναού και του ουράνιου κατοικητηρίου του Θεού. Στο έργο Διαθήκαι των Δώδεκα Πατριαρχών και συγκεκριμένα στην Διαθήκη Λευί λέγεται ότι οι άγγελοι στον ουρανό προσφέρουν λατρεία στον Θεό, όπως οι άνθρωποι στη γη:

«εἰς τὸν τέταρτον [ουρανόν] [...] οἱ ἄγγελοι εἰσι τοῦ προσώπου Κυρίου, οἱ λειτουργοῦντες καὶ ἐξίλασκόμενοι πρὸς Κύριον ἐπὶ πάσαις ταῖς ἁγνοίαις τῶν δικαίων. Προσφέρουσι δὲ Κυρίῳ ὁσμὴν εὐωδίας λογικὴν, καὶ ἀναίμακτον προσφορὰν»²⁰.

Της θέας του ουράνιου ανακτόρου με την βοήθεια των αγγελικών δυνάμεων αξιώθηκε ο πατριάρχης Λευί, στον οποίο προσφέρεται το αξίωμα της ιεροσύνης:

«Καὶ ἤνοιξέ μοι ὁ ἄγγελος τὰς πύλας τοῦ οὐρανοῦ· καὶ εἶδον τὸν ναὸν τὸν ἅγιον, καὶ ἐπὶ θρόνου δόξης τὸν ὕψιστον»

Η ιεροσύνη έχει σαφώς χαρακτήρα μεσιτείας, αφού ο Θεός απευθύνεται σε εκείνον και του λέει: «Λευί, σοὶ δέδωκα τὰς εὐλογίας τῆς ἱερατείας, ἕως οὗ ἔλθῶν παροικήσω ἐμμέσῳ τοῦ Ἰσραήλ»²¹.

Στην κοινότητα που αντανακλούν τα ιδιαίτερα κείμενα της Νεκράς Θάλασσας εμφανίζεται μια ομάδα, η οποία βρίσκεται σε αντίθεση με το ιερατείο της Ιερουσαλήμ. Η ομάδα αυτή δεν αντικαθιστά τον Ναό με ένα νέο κτίσμα, όπως στην Λεοντόπολη ή το Γαριζείν, ούτε το θυσιαστήριο για τις θυσίες με ένα νέο, αλλά τα μέλη της αντιλαμβάνονται την κοινότητα τους ως νέο «Ναό» και την λατρεία τους ως την αληθινή λατρεία. Ιδιαίτερως αποκαλυπτικά είναι τα λεγόμενα Ἄσματα του Σαββάτου που ψάλλουν, σύμφωνα με τις πληροφορίες που εντοπίζονται σε αυτά, οι άγγελοι στον Ουράνιο Ναό. Με τις ψαλμωδίες των ασμάτων φαίνεται ότι τα μέλη της κοινότητας θεωρούσαν ότι συμμετείχαν στην ουράνια λατρεία του ουράνιου Ναού. Στην αντίληψή τους η συμμετοχή αυτή επιτυγχανόταν χωρίς την μεσολάβηση του επίγειου ιερού, στο οποίο κυριαρχούσε ένα παράνομο ιερατείο²². Σε πολλά κείμενα φαίνεται ότι ως Ναός γίνεται κατανοητή η ίδια η κοινότητα με κυρίαρχη την ιδέα ότι οι θυσίες αντικαθίστανται από την προσευχή. Ο πιο αντιπροσωπευτικός όρος είναι *miqdash adam* (מִקְדָּשׁ אָדָם) που δύναται να μεταφραστεί ως ιερό ανάμεσα στους ανθρώπους ή ιερό δομημένο από ανθρώπους²³.

Στην μεταγενέστερη ραββινική γραμματεία διασώζονται σαφείς διδασκαλίες για την κατανόηση του Ναού της Ιερουσαλήμ ως του κατεξοχήν σταθερού σημείου του κόσμου, ως ομφαλού της γης και κέντρου του σύμπαντος. Σύμφωνα με μια ενδιαφέρουσα ραββινική εξήγηση του ραββί Kahana η γη δεν εξασφάλισε την σταθερότητά της επί των υδάτων με το

¹⁹ Πολλοί ερευνητές στήριξαν την άποψη αυτή βλ. M. Hengel, *Judentum und Hellenismus*, Tuebingen 1973, σελ. 496-503.

²⁰ Σάββα Αγουρίδου, *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης*, τομ. Α', Αθήνα 1980, σελ. 193.

²¹ Σάββα Αγουρίδου, *Τα Απόκρυφα*. σελ. 194.

²² T. Wardle, *The Jerusalem Temple*. σελ. 153- 155.

²³ T. Wardle, *The Jerusalem Temple*. σελ. 157-159.

έργο της δημιουργίας, αλλά μόνο με την αποκάλυψη του Θεού στο Σινά και ουσιαστικά με την κατασκευή της σκηνής και την θεμελίωση της λατρείας. Ο ραββί Kahana εξηγεί:

«Πριν κατασκευαστεί η Σκηνή της Συναντήσεως (Ο΄ Μαρτυρίου), ο κόσμος ταλαντευόταν. Από την στιγμή που κατασκευάστηκε η Σκηνή, ο κόσμος σταθεροποιήθηκε»²⁴.

Με ξεχωριστή σαφήνεια αναλύει την ιδέα του κοσμικού κέντρου ο συγγραφέας του έργου Αλφαβητάρι του Μπεν Σειρά. Στο κείμενο αυτό ένας Ιουδαίος λόγιος, ο Μπεν Σειρά διδάσκει τον βασιλιά Ναβουχοδονόσορα ότι το επίγειο ιερό χτίστηκε στο μέσον της γης (המזרח למערב), ακριβώς απέναντι από το ουράνιο ιερό που είχε καθιρυθεί στο μέσον του ουρανού (מערב למזרח)²⁵. Και το μέσον της γης είναι το όρος του Ναού στην Ιερουσαλήμ. Στο ερώτημα του βασιλιά για την προέλευση της γνώσης αυτής για το κέντρο του κόσμου λέγονται τα εξής:

«Επειδή ο Ναός δεν κτίστηκε παρά μόνο όπως [αναπτύσσεται] το παιδί μιας γυναίκας. Όπως το παιδί μιας γυναίκας αρχίζει από τον ομφαλό του (יִבּוֹטֵם) και μεγαλώνει σε όλες τις κατευθύνσεις, έτσι και [ο Θεός] ο Άγιος, ευλογητός ας είναι, άρχισε από τον λίθο στα Άγια των Αγίων²⁶. Και από εκεί άπλωσε τον κόσμο και έτσι αναπτύχθηκε σε όλες τις κατευθύνσεις. Από αυτό κατά συνέπεια ισχύει ότι ο Ναός είναι ο ομφαλός του κόσμου (מְלִוְעָה יִבּוֹטֵם) και σε αυτόν βρίσκεται το μέσο του ουρανού και το μέσο της γης»²⁷.

3. Η ΣΥΝΑΓΩΓΗ

Ο όρος Συναγωγή επικράτησε στην ελληνική γλώσσα, αλλά δεν είναι στις πηγές ο μοναδικός. Σε πλήθος επιγραφών και κειμένων εμφανίζονται επίσης οι ονομασίες: Διδασκαλείον, ιερός περίβολος, αμφιθέατρον, οίκημα, προσευκτήριον, σαββατείον, ιερόν, ιερός τόπος κ.α. Είναι σαφές ότι οι Συναγωγές την εποχή της Κ.Δ. λειτουργούσαν ως χώροι συγκέντρωσης της κοινότητας με διττή λειτουργία, κοινοτική και θρησκευτική²⁸. Τα πρώτα χρόνια ήταν απλά κτίσματα με βαθμίδες στους τοίχους που χρησίμευαν ως καθίσματα γύρω από τον κεντρικό χώρο, όπως φαίνεται από τις αρχαιότερες συναγωγές που έχουν έρθει στο φως στην γη του Ισραήλ. Τέτοιες είναι η συναγωγή των Μαγδάλων²⁹, των Γαμάλων³⁰ και η

²⁴ Pesiqta deRab Kahana κεφ. 8. Πρβλ. B. Janowsky, Der Tempel auf Erden. Zur kosmologischen Bedeutung des Tempels in der Umwelt Israels, στο B. Janowsky & B. Ego, *Das biblische Weltbild und seine altorientalischen Kontexte*, Tubingen 2001, σελ. 229-260.

²⁵ D. Börner-Klein, *Das Alphabet der Ben Sira*, Wiesbaden 2007, σελ. 174-180.

²⁶ Ο λίθος στα Άγια των Αγίων αναφέρεται και σε κείμενα της Μισνά. Στην πραγματεία Yoma 5,2 λέγεται ότι πρόκειται για έναν λίθο μέσα στα Άγια των Αγίων από την εποχή του πρώτου Ναού που πιθανόν λειτουργούσε ως βάση για την κιβωτό της Διαθήκης. Για την περίοδο του δευτέρου Ναού λέγεται ότι ήταν τρία δάκτυλα πιο ψηλός από τους άλλους λίθους του δαπέδου και ότι πάνω σε αυτόν τοποθετούσε ο αρχιερέας το θυμιατήριο κατά την ημέρα του Εξιλασμού. D. Börner-Klein, *Das Alphabet*. σελ. 180 σημ. 1.

²⁷ D. Börner-Klein, *Das Alphabet*. σελ. 180-181.

²⁸ L. Levine, *The Ancient Synagogue. The first Thousand Years*, Yale University ²2005, σελ. 139-145. 145-169 & 194-195. Στην έρευνα έχει προταθεί ότι η κοινότητα της Νεκράς Θάλασσας θα μπορούσε να αναγνωριστεί ως ο πραγματικός πρόγονος της Συναγωγής. Είναι γεγονός ότι η αυτή η ομάδα χαρακτηρίζεται από κοινή προσευχή και διδασκαλία. Στο χειρόγραφο της Δαμασκού γίνεται λόγος για την σύναξη της σε κοινό χώρο, τον "Οίκο της προσκυνήσεως". Βλ. D. Stoekl Ben Ezra, *Templisierung: Die Rückkehr des Tempels in die jüdische und christliche Literatur der Spätantike*, στο J. Scheid, *Rites et croyances dans les religions du monde romain* (Entretiens sur l'antiquité classique 53). Genf 2007, σελ. 237-238.

²⁹ Χ. Καραγιάννη, *Αρχαιολογία & Θεσμολογία του Βιβλικού Ισραήλ*, εκδ. Έννοια, Αθήνα 2013, σελ. 333.

συναγωγή που διαμόρφωσαν οι εξεγερθέντες στο φρούριο της Μασάντα (εικ. 4)³¹. Οι περγαμνές της Πεντατεύχου και των Προφητών, όπως γνωρίζουμε και από τα ευαγγελικά κείμενα φυλάσσονταν σε κάποιον παρακείμενο χώρο ή κάποιο ερμάριο και μεταφέρονταν στο κέντρο για την ανάγνωση και την ερμηνεία των Γραφών (εικ. 5)³².

Θεμελιώδες είναι το ζήτημα της κατεύθυνσης της προσευχής. Στην Π.Δ. είναι σαφές ότι ο προσευχόμενος στρέφεται προς τον Ναό και κυρίως προς τα Άγια των Αγίων, όπως στην βαβυλώνια αιχμαλωσία ο προφήτης Δανιήλ³³. Το πιο σταθερό κριτήριο για την κατεύθυνση στις συναγωγές είναι η παρουσία μιας αψίδας, ενός βήματος-βάθρου ή μιας κόγχης στον τοίχο προς την Ιερουσαλήμ³⁴. Στην πραγματεία της Μισνά (Ber 4,5-6) φαίνεται ότι είναι παγιωμένη η προσευχή προς την Ιερουσαλήμ και σε περίπτωση που κάποιος αδυνατεί να προσανατολιστεί, αν για παράδειγμα ταξιδεύει με πλοίο, τότε: «ας στρέψει την καρδιά του προς τα Άγια των Αγίων» (ד'ש'ת'ג'ה ש'ת'ג' ת'ב' ת'ג'נ'ג' ו'ב'ל' ת'א' מ'נ'י')³⁵.

Μετά την καταστροφή του Ναού³⁶ οι συναγωγές λειτούργησαν σταδιακά υπό την καθοδήγηση των ραββίνων. Στις συναγωγές συντελέστηκε μια εξίσωση όλων των πιστών και μειώθηκε αισθητά η συμβολή των ιερέων στην λατρεία. Εξαφανίστηκε εντελώς ο ρόλος του αρχιερέα, ενώ οι ιερείς προηγούνται στην ανάγνωση της Πεντατεύχου από τους άλλους Ισραηλίτες και συνεχίζουν, επίσης, την τελετουργία της ιερατικής ευλογίας (Αρθ 6,22-27)³⁷.

Από τον 3^ο αι. μ.Χ. στις ραββινικές πηγές γίνεται έμμεσα κατανοητή η αγιότητα του χώρου, σαν να μεταφέρθηκε η ιερότητα του κατεστραμμένου Ναού των Ιεροσολύμων στις κατά τόπους συναγωγές. Στα κείμενα αξιοποιείται ο όρος *miqdash me'at* (מִקְדָּשׁ מֵעַט), «Μικρό Ιερό», όρος που προέρχεται από το βιβλίο του προφήτη Ιεζεκιήλ (Ιεζ 11,16). Οι Περγαμνές των βιβλίων της Πεντατεύχου, τυλιγμένες σε ξύλινους κυλίνδρους είναι ότι πιο ιερό υπάρχει στον χώρο³⁸. Αυτά τα βιβλία βρίσκονται στην μέχρι πρότινος καλούμενη *tena*, το ξύλινο ερμάριο, το οποίο στο εξής αποκτά σταθερή θέση στον τοίχο προς στην Ιερουσαλήμ και

³⁰ S. Gutman, The Synagogue at Gamla, L. Levine, *Ancient Synagogues Revealed* (The Israel Exploration Society), Jerusalem 1981, σελ. 30-34.

³¹ Y. Yadin, Masada. *Der letzte Kampf und die Festung des Herodes*, Hamburg 1972, σελ. 180-191 & του ιδίου The Synagogue of Masada, L. Levine, *Ancient Synagogues Revealed* (The Israel Exploration Society), Jerusalem 1981, σελ. 19-23.

³² T. Megillah 3,21 βλ. L. Levine, *The Ancient Synagogue. The first Thousand Years*, Yale University 2005, σελ. 74-80. 237

³³ Δαν 6,11: «ἐπιγινούς δὲ Δανιηλ τὸν ὀρισμόν, ὃν ἔσθησε κατ' αὐτοῦ, θυρίδας ἤνοιξεν ἐν τῷ ὑπερώῳ αὐτοῦ κατέναντι Ιερουσαλημ καὶ ἔπιπτεν ἐπὶ πρόσωπον αὐτοῦ τρίς τῆς ἡμέρας, καθὼς ἐποίει ἔμπροσθεν, καὶ ἐδέϊτο».

³⁴ Στην κατεύθυνση της προσευχής προς τον Ναό συνηγορούν ήδη τα κείμενα των πρώτων ραββινικών γενεών (Ταναίτες). Αρχαιολογικά το φαινόμενο επιβεβαιώνεται σε κτίσματα του 3ου αι. μ.Χ. Αναλυτικά βλ. L. Levine, *The Ancient Synagogue*. σελ. 326-330.

³⁵ D. Stöckle Ben Ezra, *Templisierung*. σελ. 245.

³⁶ Αν και την περίοδο αυτή υπάρχουν με βεβαιότητα συναγωγές στην Ιερουσαλήμ, όπως φανερώνει η Κ.Δ. και η επιγραφή του Θεοδότου, δεν υπήρξε ποτέ κάποια συναγωγή στο όρος του ναού. βλ. L. Levine, *The ancient Synagogue*. σελ. 61.

³⁷ L. Levine, *The Ancient Synagogue*. σελ. 168 & 519-529. Για την ιερατική ευλογία βλ. K. Seybold, *Der Aaronitische Segen – Studien zu Numeri 6,22-27*, Neukirchen – Vluyn 1977.

³⁸ Η αγιότητα του χώρου της Συναγωγής είναι ένα ζήτημα που συζητούν οι ραββίνοι ήδη στην Μισνά βλ. την πραγματεία Megillah 3,1: «Λέγεται ότι μια συναγωγή είναι ιερή, αλλά πιο ιερό είναι το ξύλινο ερμάριο που φυλάσσονται οι περγαμνές, ακόμη πιο ιερά είναι τα υφάσματα εντός των οποίων φυλάσσονται οι περγαμνές και ακόμη πιο ιερές είναι οι ίδιες περγαμνές των προφητών και των Αγιογράφων, ενώ οι Περγαμνές με τα βιβλία της Πεντατεύχου είναι ότι πιο ιερό υπάρχει». L. Levine, *The ancient Synagogue*. σελ. 351.

ονομάζεται *aron* ή στα αραμαϊκά *arona*, δηλαδή κιβωτός. Μπροστά από αυτή θα κρεμαστεί ένα ιδιαίτερα εντυπωσιακό υφασμάτινο καταπέτασμα, η λεγόμενη *parochet*, η οποία θυμίζει περισσότερο το εξωτερικό καταπέτασμα του 2ου Ναού³⁹.

Από τον 3^ο αιώνα μ.Χ. όλα τα κτίρια των συναγωγών στρέφονται προς την Ιερουσαλήμ και το όρος του Ναού⁴⁰. Η συναγωγή δεν είναι πια ένας ουδέτερος χώρος, αλλά ένας τόπος που παραμένει ιερός, ακόμη και μετά την καταστροφή του (Meg 3,3)⁴¹. Σύμφωνα με το Βαβυλώνιακό Ταλμούδ (bMeg 29a) όσο έστεκε ο Ναός, προσφέρονταν θυσίες για τις αμαρτίες του Ισραήλ, τώρα οι συναγωγές βρίσκονται στην θέση του Ναού. Όσο οι Ισραηλίτες προσεύχονται σε αυτές, οι προσευχές τους θα αντικαθιστούν τις προσφορές και τις θυσίες. Επομένως, η συναγωγή είναι ένα θρησκευτικό κέντρο, εντός του οποίου οι ιουδαϊκές κοινότητες έρχονται σε κοινωνία με τον Θεό όχι δια των θυσιών, αλλά δια της προσευχής, η οποία έχει αντικαταστήσει τις θυσίες, όπως και η μελέτη του νόμου⁴².

Για την κατανόηση της σημασίας του Ναού στην λατρεία της Συναγωγής εξαιρετική είναι η συμβολή των τοιχογραφιών της συναγωγής της Δούρας Ευρωπού στη Συρία, μιας πόλης στη δυτική όχθη του Ευφράτη ποταμού⁴³. Γύρω στο 250 μ.Χ. διακοσμήθηκε η κόγχη και όλος ο κύριος εσωτερικός χώρος της Συναγωγής με νωπογραφίες (*fresco*), σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Δαμασκού. Στο κέντρο του δυτικού τοίχου δεσπόζει η κόγχη για τις περγαμηνές του Νόμου (**εικ. 6**). Στο εσωτερικό έχουν αποδοθεί γεωμετρικά μοτίβα που θυμίζουν ορθομαρμάρωση και στο πάνω μέρος ένα κοχύλι. Στην πρόσοψη της οροφής της κόγχης είναι ορατά δυο αντικείμενα και μια παράσταση. Ακριβώς στο κέντρο έχει ζωγραφιστεί η πρόσοψη ενός τετράστυλου κτίσματος με αιγυπτιακού τύπου κιονόκρανα, τα οποία στηρίζουν μια οροφή. Η είσοδος του κτίσματος διακρίνεται από δυο ζεύγη κίωνων και ένα τύμπανο και ομοιάζει με άλλες απεικονίσεις στον ίδιο χώρο που φαίνεται ότι αποδίδουν τον Ναό των Ιεροσολύμων. Στα αριστερά έχει ζωγραφιστεί μια αναμμένη, επτάφωτη λυχνία, ένα αντικείμενο από την λατρεία του Ναού. Η σκηνή στα δεξιά εμφανίζει ένα θυσιαστήριο, πάνω στο οποίο βρίσκεται κάποιος άνθρωπος δεμένος, ενώ μια ανδρική μορφή κατευθύνεται προς το θυσιαστήριο κρατώντας ένα μαχαίρι. Πίσω του και κάτω από ένα δέντρο εικονίζεται ένα κριάρι. Είναι ξεκάθαρο ότι πρόκειται για την θυσία του Αβραάμ, η οποία ήδη στην παράδοση του Χρονικογράφου (2 Χρον 3,1/ Β΄ Παρ 3,1) κατά τα

³⁹ Φλαβίου Ιωσήπου, Ιουδαϊκός Πόλεμος 5, 212-214: «πρὸ δὲ τούτων ἰσόμηκες καταπέτασμα πέπλος ἦν βαβυλώνιος ποικιλτὸς ἐξ ὑακίνθου καὶ θύσσου κόκκου τε καὶ πορφύρας, θαυμαστῶς μὲν εἰργασμένος, οὐκ ἀθεώρητον δὲ τῆς ὕλης τὴν κρᾶσιν ἔχων, ἀλλ' ὥσπερ εἰκόνα τῶν ὄλων: ἐδόκει γὰρ αἰνίττεσθαι τῇ κόκκῳ μὲν τὸ πῦρ, τῇ θύσσῳ δὲ τὴν γῆν, τῇ δ' ὑακίνθῳ τὸν ἀέρα, καὶ τῇ πορφύρῃ τὴν θάλασσαν, τῶν μὲν ἐκ τῆς χροίας ὁμοιουμένων, τῆς δὲ θύσσου καὶ τῆς πορφύρας διὰ τὴν γένεσιν, ἐπειδὴ τὴν μὲν ἀναδίδωσιν ἡ γῆ, τὴν δ' ἡ θάλασσα. κατεγέγραπτο δ' ὁ πέπλος ἅπασαν τὴν οὐράνιον θεωρίαν πλὴν ζωδίων». (Flavius Josephus. Flavii Iosephi opera. B. Niese. Berlin. Weidmann. 1895).

⁴⁰ L. Levine, *The Ancient Synagogue*. σελ. 195.

⁴¹ G. Xeravits, Temple and Synagogue in Late Antiquity, στο G. Xeravits - J. Zsengellér - I. Balla, *Various Aspects of Worship in Deuterocanonical and Cognate Literature*, Berlin 2017, σελ. 341- 364, ιδιαίτερα σελ. 350.

⁴² L. Levine, *The Ancient Synagogue*. σελ. 196. G. Xeravits, Temple and Synagogue. σελ. 351. Σ. Γκόλντιχλ, *Ο Ναός της Ιερουσαλήμ*, μτφ Θ. Κοντάκης, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2006, σελ. 104-106.

⁴³ Η πόλη είναι σημαντική και για την Χριστιανική Αρχαιολογία, επειδή περίπου το έτος 240 μ.Χ. δύναται να χρονολογηθεί και η μετατροπή ενός άλλου οικιακού συγκροτήματος, οκτώ δωματίων, στην Δούρα σε Κατοίκον Εκκλησία, σε χώρο λατρευτικής σύναξης της χριστιανικής κοινότητας της Δούρας. Δυστυχώς, δεν σώζεται διακόσμηση στον χώρο της λατρευτικής σύναξης της κοινότητας, παρά μόνο στο Βαπτιστήριο. Για την τέχνη στην εκκλησία και γενικά στην πόλη της Δούρας βλ. Michael Peppard, *The World's Oldest Church: Bible, Art, and Ritual at Dura-Europos, Syria*, Yale University: New Haven & London 2016.

ελληνιστικά χρόνια θεωρείται ότι έλαβε χώρα στο όρος Μορία, όρος, στο οποίο αργότερα κτίστηκε ο Ναός. Για τον ραββινικό Ιουδαϊσμό ο Αβραάμ και ο Ναός είναι άρρηκτα δεμένοι, αφού άλλωστε εκείνος είναι ο γενάρχης του λαού, ο θεμελιωτής του Μονοθεϊσμού, αλλά και ο θεμελιωτής της λατρείας πάνω στο όρος του Ναού. Στο κεφ. 31 του Μιδράς Pirke του ραββί Ελιέζερ το θυσιαστήριο του Ναού ισχύει ως το σταθερό σημείο μέσα στην διαχρονία της ιστορίας της σωτηρίας⁴⁴:

«Και έδειξε [ο Θεός], ο Άγιος, ευλογητός ας είναι, με το δάκτυλο στον Αβραάμ, τον πατέρα μας το θυσιαστήριο.

Και του είπε: Να αυτό είναι το θυσιαστήριο!

Το θυσιαστήριο που θυσίασε ο πρώτος άνθρωπος (Αδάμ) την πρώτη φορά.

Το θυσιαστήριο που θυσίασαν ο Κάιν με τον Άβελ.

Το θυσιαστήριο που θυσίασαν ο Νώε με τους υιούς του».

Επομένως, πρόκειται για έναν ιερό χώρο που είναι τόπος θυσιών από την δημιουργία του κόσμου, από τον Αδάμ, τους γιούς του, τον Νώε και τους γιούς του, τον Αβραάμ και τον Ισαάκ. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στην ραββινική παράδοση ο Ναός της Ιερουσαλήμ είναι δημιούργημα του Θεού πριν την δημιουργία. Στο ίδιο Μιδράς λέγεται ότι επτά μεγέθη ξεχωρίζουν στον κόσμο, επειδή δημιουργήθηκαν πριν από τον ουρανό και την γη. Ο Θεός πριν την δημιουργία κατασκεύασε την Τορά, την Γέενα, τον κήπο της Εδέμ, τον Θρόνο της δόξης στους ουραμούς, τον Ναό, την Μετάνοια και το όνομα του Μεσσία⁴⁵. Η σκηνή της «*Aqedah*», του τελετουργικού δεσίματος του Ισαάκ, όπως ονομάζεται, συναντάται και στο ψηφιδωτό δάπεδο της συναγωγής της Σεπφωρίδος και της Μπέιτ Αλφά⁴⁶, επειδή έχει ιδιαίτερη σημασία στην ραββινική, θεολογική παράδοση⁴⁷.

Ο Ναός διαδραματίζει έναν σπουδαίο ρόλο και στον σημερινό Ιουδαϊσμό, ιδιαιτέρως όταν από το 1996 η Επιτροπή Ορθόδοξων Ραββίνων YESHA γνωμοδότησε ότι θρησκευόμενοι Ισραηλίτες επιτρέπεται να επισκέπτονται με την κατάλληλη προετοιμασία συγκεκριμένους χώρους στο όρος του Ναού (εικ. 7)⁴⁸. Την αντίθετη άποψη υποστηρίζουν η Αρχираββινία της χώρας, ηγέτες των συντηρητικών κύκλων των Haredim, καθώς και άλλοι ραββίνοι, επειδή σύμφωνα με την ταλμουδική παράδοση η είσοδος στον χώρο ισοδυναμεί με βεβήλωση. Όπως έχει δείξει ο Ισραηλινός ερευνητής Motti Inbari η σύγχρονη αυτή τάση συνδέεται με την δράση αρκετών ενώσεων και ιδρυμάτων στο κράτος του Ισραήλ, αλλά και το εξωτερικό

⁴⁴ D. Börner-Klein, *Pirke de-Rabbi Elieser: Nach der Edition Venedig 1544 unter Berücksichtigung der Edition Warschau 1852* (Studia Judaica, Band 26), Berlin 2004, σελ. 358-359. G. Friedlander, *Pirke de Rabbi Eliezer (The chapters of Rabbi Eliezer the Great according to the text of the manuscript belonging to Abraham Epstein of Vienna)*, London – New York 1916, σελ. 226-227.

⁴⁵ D. Börner-Klein, *Pirke de-Rabbi Elieser*. σελ. 14-17.

⁴⁶ Johanna Bokedal, The symbolic universe of the Temple A case-study of the fifth-century synagogue at Sepphoris with focus on its mosaic, *Nordisk judaistik, Scandinavian Jewish Studies, Vol. 33, No. 2*, σελ. 1-18. (DOI: <https://doi.org/10.30752/nj.121801>).

⁴⁷ Βλ. Ν. Ολυμπίου, *Ερμηνεία Παλαιάς Διαθήκης τομ. Α' Από την Θυσία του Αβραάμ στην 'akedah Yitzak. Το Γεν 22,1-19 στην Παλαιά Διαθήκη και τον Πρώιμο Ιουδαϊσμό*, Έννοια, Αθήνα 2006.

⁴⁸ M. Inbari, *Jewish Fundamentalism and the Temple Mount. Who Will Build the Third Temple? (Fundamentalizm Yehudi ve-Har ha-bayit)*, New York 2009, σελ. 1. Για προδρόμους της ιδέας βλ. J. Lundquist, *The Temple of Jerusalem: past, present, and future*, Westport, Connecticut, London 2008, σελ. 204. Η φωτογραφία της διαδρομής που προτείνει το ίδρυμα The Temple Institute από τον ιστότοπο : <https://templeinstitute.org/guide-to-ascending-the-mount/> (ημερ. Προσβ. 8/11/2023).

που προσβλέπουν στην ανοικοδόμηση του Ναού, όπως το γνωστό The Temple Institute που εδρεύει στην Ιερουσαλήμ⁴⁹.

4. Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ Ο ΝΑΟΣ

Στις διηγήσεις των ευαγγελίων ο Ναός των Ιεροσολύμων κατέχει κεντρική θέση⁵⁰, ήδη από την θυσία των τεσσαράκοντα ημερών από την γέννηση, την εορτή της Υπαπαντής⁵¹. Ο Ιησούς επισκέπτεται από παιδί στις προσκυνηματικές εορτές τον Ναό και κηρύττει στους χώρους του. Αναγνωρίζεται ως άγιος τόπος και η λατρεία της πρώτης Εκκλησίας συνδέεται με εκείνον. Πολλά αρχιτεκτονικά σημεία του Ναού, αλλά και τελετουργίες γίνονται αφορμή για πολλά λόγια των ευαγγελίων, όπως είναι η άμπελος η αληθινή με αφορμή την χρυσή άμπελο στην πρόσοψη του Ναού (Ιωα 15,1-8)⁵². Σε δυο περιπτώσεις ο Ιησούς Χριστός χαρακτηρίζει τον Ναό «οἶκον τοῦ πατρός μου»⁵³, ενώ στον διάλογο με την Σαμαρείτισσα η εσχατολογική διττή άρνηση της λατρείας αφορά, αφενός το όρος Γαριζείν, αφετέρου τον Ναό των Ιεροσολύμων (Ιωα 4,21).

Η πρόκληση της κατάλυσης του Ναού, καθώς και η επαγγελία της ανοικοδόμησής του σε τρεις ημέρες προβάλλει μια αντίθεση μεταξύ χειροποίητου και αχειροποίητου Ναού⁵⁴. Ο Χριστός δεν αναφέρεται σε ένα λίθινο κτίσμα, αλλά, όπως οι μαθητές μετά την ανάσταση κατανόησαν, ο τριήμερος Ναός δεν είναι άλλος από το αναστημένο σώμα του Χριστού⁵⁵. Η κατανόηση αυτή ενισχύεται από την διδασκαλία του προλόγου του Κατά Ιωάννη ευαγγελίου, στο οποίο γίνεται ξεκάθαρο ότι ο ουράνιος Λόγος «σὰρξ ἐγένετο καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν» (Ιωα 1,14). Η επιλογή του ρήματος δεν είναι τυχαία. Θυμίζει την σημιτική, ρηματική ρίζα *škn*, από την οποία παράγεται ο όρος *miškian*, «σκηνή» και *šekina*, όπως ονομάζεται η θεία παρουσία. Η Εκκλησία κατανοεί ότι ο Ιησούς είναι η επί γης παρουσία του Θεού⁵⁶.

⁴⁹ Βλ. την ιστοσελίδα του The Temple Institute <https://templeinstitute.org/statement-of-principles-2/> Επίσης, τους ίδιους σκοπούς έχουν και τα κινήματα The Movement for the Establishment of the Temple, Yehuda Etzion, Chai Vekayam και Temple Mount Faithful.

⁵⁰ J. Lundquist, *The Temple of Jerusalem: past, present, and future*, Westport – Connecticut - London 2008, σελ. 151-181.

⁵¹ Η εορτή αυτή καθιερώθηκε να εορτάζεται σύμφωνα με τον Κεδρηνό την εποχή του Ιουστίνου του Θρακός. Στο Χρονικό του Θεοφάνη χρονολογείται ο πρώτος εορτασμός της Υπαπαντής το έτος 545 μ.Χ. στα χρόνια του Ιουστινιανού. Αγίου Νικοδήμου Αγιορείτου, *Συναξαριστής των Δώδεκα Μηνών του Ενιαιτού*, τ. Β', Δόμος, Αθήναι 2005², σελ. 186-187 σημ. 2.

⁵² Φλαβίου Ιωσήπου, Ιουδαϊκός Πόλεμος 5, 210: «ἡ δὲ διὰ τοῦ οἴκου πύλη κεχρύσωτο μὲν, ὡς ἔφην, πᾶσα καὶ ὄλος ὁ περὶ αὐτὴν τοῖχος, εἶχε δὲ καὶ τὰς χρυσᾶς ὑπὲρ αὐτῆς ἀμπέλους, ἀφ' ὧν θότρυες ἀνδρομήκεις κατεκρέμαντο». (Flavius Josephus. *Flavii Iosephi opera*. B. Niese. Berlin. Weidmann. 1895).

⁵³ Λου 2,49: «καὶ εἶπε πρὸς αὐτούς· τί ὅτι ἐζητεῖτέ με; οὐκ ᾔδειτε ὅτι ἐν τοῖς τοῦ πατρός μου δεῖ εἶναί με; 50 καὶ αὐτοὶ οὐ συνῆκαν τὸ ρῆμα ὃ ἐλάλησεν αὐτοῖς» & Ιωα 2,16 : «ἄρατε ταῦτα ἐντεῦθεν· μὴ ποιεῖτε τὸν οἶκον τοῦ πατρός μου οἶκον ἐμπορίου».

⁵⁴ Μαρ 13,57: «καὶ τινες ἀναστάντες ἐψευδομαρτύρουν κατ' αὐτοῦ λέγοντες 58 ὅτι ἡμεῖς ἠκούσαμεν αὐτοῦ λέγοντος, ὅτι ἐγὼ καταλύσω τὸν ναὸν τοῦτον τὸν χειροποίητον καὶ διὰ τριῶν ἡμερῶν ἄλλον ἀχειροποίητον οἰκοδομήσω».

⁵⁵ Ιωα 2,19: «λύσατε τὸν ναὸν τοῦτον, καὶ ἐν τρισὶν ἡμέραις ἐγερω αὐτόν. 20 εἶπον οὖν οἱ Ἰουδαῖοι· τεσσαράκοντα καὶ ἕξ ἔτεσιν ὠκοδομήθη ὁ ναὸς οὗτος, καὶ σὺ ἐν τρισὶν ἡμέραις ἐγερεῖς αὐτόν; 21 ἐκεῖνος δὲ ἔλεγε περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ σώματος αὐτοῦ. 22 ὅτε οὖν ἠγέρθη ἐκ νεκρῶν, ἐμνήσθησαν οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ὅτι τοῦτο ἔλεγε, καὶ ἐπίστευσαν τῇ γραφῇ καὶ τῷ λόγῳ ᾧ εἶπεν ὁ Ἰησοῦς».

⁵⁶ T. Wardle, *The Jerusalem Temple*. σελ. 220-221.

Η πίστη της Εκκλησίας για τον Ναό διατυπώνεται με συνέπεια στην Προς Εβραίους Επιστολή κυρίως στα κεφ. 7-10 και θεμελιώνεται στον Χριστό ως αρχιερέα της Ημέρας του Εξιλασμού⁵⁷. Ο Χριστός δεν εισήλθε «εις χειροποίητα Ἅγια, ἀντίτυπα τῶν ἀληθινῶν, ἀλλ' εἰς αὐτὸν τὸν οὐρανόν». Ο χειροποίητος Ναός είναι αντίγραφο του ουρανού ιερού, οπότε μετά την έλευση του Χριστού και το σωτηριώδες έργο του ο επίγειος Ναός είναι ξεπερασμένος, αφού οποιαδήποτε επίγεια θυσία έχει ξεπεραστεί από την αυτό-προσφορά του Ουράνιου Αρχιερέα, του Προσφέροντος και Προσφερομένου⁵⁸.

Στον απόστολο Παύλο ως Ναός του Θεού αναγνωρίζεται η κοινότητα των πιστών Α΄ Κορ 3, 16-17⁵⁹: «Οὐκ οἶδατε ὅτι ναὸς Θεοῦ ἐστε καὶ τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ οἰκεῖ ἐν ὑμῖν; [...] ὁ γὰρ ναὸς τοῦ Θεοῦ ἅγιός ἐστιν, οἵτινές ἐστε ὑμεῖς».⁶⁰

Στην εικονογραφία της Εκκλησίας οι απεικονίσεις του Ναού δεν είναι πολλές. Η πιο σημαντική προέρχεται από την λεγόμενη βασιλική του Μωυσέως στο όρος Νεβώ (εικ. 8)⁶¹. Ο Ναός απεικονίζεται στο ψηφιδωτό δάπεδο του διακονικού ή παρεκκλησίου της Θεοτόκου, ως μια μεγάλη αυλή εντός της οποίας διακρίνεται ένα φλεγόμενο θυσιαστήριο. Ο Ναός όμως ως στέγαστρο στο κέντρο της παράστασης μοιάζει περισσότερο με κιβώριο εντός του οποίου εμφανίζεται μια τράπεζα με τέσσερα πόδια, όπως η αγία τράπεζα των χριστιανικών κτισμάτων. Η θέση της απεικόνισης, ανάμεσα στην Ωραία Πύλη και την Αγία Τράπεζα του παρεκκλησίου φανερώνουν ότι η παράσταση του Ναού σχετίζεται με την Θεία Ευχαριστία.

Σχέδιο του Ναού εμφανίζεται ήδη κατά τον 2^ο αιώνα στα νομίσματα του ηγέτη της δεύτερης, μεγάλης, ιουδαϊκής επανάστασης, Μπαρ Κοχμπά (132-135 μ.Χ.) (εικ. 9)⁶². Σε αρκετά από αυτά εντός του Ναού, ο οποίος ομοιάζει με την απεικόνιση του Ναού πάνω από την κόγχη της συναγωγής της Δούρας, διακρίνεται μια κατασκευή που θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως η τράπεζα της προθέσεως. Η κατασκευή όμως αυτή μοιάζει περισσότερο με μια *tena* ή *arona*, το ερμάριο δηλαδή για την φύλαξη των περγαμηνών στο εσωτερικό των συναγωγών⁶³. Επομένως, ο Ναός στην ιουδαϊκή παράδοση γίνεται αντιληπτός μέσα από την λειτουργία της Συναγωγής και της διαφύλαξης του Νόμου, ενώ στην χριστιανική παράδοση κατανοείται ως χώρος της λατρευτικής σύναξης γύρω από μια τράπεζα, την τράπεζα του Μυστικού Δείπνου.

⁵⁷ M. Barker, *The Great High Priest. The Temple Roots of Christian Liturgy*, New York 2003, σελ. 73-102.

⁵⁸ Πρέπει να σημειωθεί ότι ο συγγραφέας της Προς Εβραίους Επιστολής πρεσβεύει ακλόνητα την ύπαρξη δυο κόσμων: του αιωνίου, αοράτου και ουρανού κόσμου και του πεπερασμένου, ορατού γήινου κόσμου Χ. Ατματζίδη, *Θεολογία της Κ.Δ.*, Θεσσαλονίκη, 2019, σελ. 858-859.

⁵⁹ T. Wardle, *The Jerusalem Temple*. σελ. 211.

⁶⁰ Β΄ Κορ 6, 16-18: «τίς δὲ συγκατάθεσις ναῶ Θεοῦ μετὰ εἰδώλων; ὑμεῖς γὰρ ναὸς Θεοῦ ἐστε ζῶντος, καθὼς εἶπεν ὁ Θεὸς ὅτι ἐνοικήσω ἐν αὐτοῖς καὶ ἐμπεριπατήσω, καὶ ἔσομαι αὐτῶν Θεός, καὶ αὐτοὶ ἔσονται μοι λαός. 17 διὸ ἐξέλθατε ἐκ μέσου αὐτῶν καὶ ἀφορίσθητε, λέγει Κύριος, καὶ ἀκαθάρτου μὴ ἄπτεσθε, κἀγὼ εἰσδέξομαι ὑμᾶς, 18 καὶ ἔσομαι ὑμῖν εἰς πατέρα, καὶ ὑμεῖς ἔσεσθέ μοι εἰς υἱοὺς καὶ θυγατέρας, λέγει Κύριος παντοκράτωρ».

⁶¹ M. Piccirillo, *La chaoelle de la Theotokos, Le Monde de la Bible* 44 (1986) σελ. 14-15 εικ. 23, 24, 26.

⁶² Ο Μπαρ Κοχμπά (υιός του άστρου) ηγήθηκε ως μεσσίας της ιουδαϊκής επανάστασης του 132-135 μ.Χ. που κατέπνιξαν στο αίμα οι λεγεώνες του αυτοκράτορα Ανδριανού. Στόχος των επαναστατών ήταν η επανοικοδόμηση του Ναού, όπως φαίνεται και από τα νομίσματα με την απεικόνιση του ναού. Βλ. Yigael Yadin, *Bar Kochba – Archaeologen auf der Spuren des letzten Fuersten von Israel*, Hamburg 1971, σελ. 24-27.

⁶³ Jacobson, David M. "Insights on the Bar Kochba Revolt from the Coins". *Electrum*. 29 (2022): 171-196. (doi:10.4467/20800909EL.22.012.15782), σελ. 176

Η τράπεζα στο κέντρο ενός κτίσματος μαρτυρείται και αρχαιολογικά σε ένα μνημείο πριν από την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου. Πρόκειται για την *κατ' οἶκον ἐκκλησία* της Μεγιδδώ ή Κφαρ Οθνάυ που χρονολογείται γύρω στο 230 μ.Χ. Το κεντρικό κτίσμα είναι μια ορθογώνια αίθουσα που έχει λίθινη θεμελίωση και πιθανόν δυο στύλοι ή πεσσοί στο μέσο της συγκρατούσαν ένα τόξο για την στήριξη της στέγης (**εικ. 10**)⁶⁴. Στο δάπεδο ήρθε στο φως ένα πλήθος σοβάδων με χρώματα που μαρτυρούν την διακόσμηση των τοίχων, οι οποίοι δυστυχώς δεν διασώθηκαν. Ιδιαίτερα εντυπωσιακό είναι το ψηφιδωτό δάπεδο που φαίνεται εργασία ενός ψηφοθέτη και διακρίνεται από τέσσερα, ορθογώνια πλαίσια, τα οποία κυκλώνουν ένα τετράγωνο βάθρο από δυο ορθογώνια λίθινα τμήματα στο κέντρο περίπου του χώρου. Από την βορινή πλευρά του βάθρου συναντάται ένα ψηφιδωτό με γεωμετρικά σχήματα και στο κέντρο δυο ιχθύες καθώς και στα βορινά άκρα του μια επιγραφή (37X287) για τους δωρητές και τον τεχνίτη. Στο πλαίσιο νότια του βάθρου σώζεται μια ιδιαίτερα σημαντική επιγραφή για την ταυτοποίηση όχι απλά του χώρου, αλλά και του ίδιου του βάθρου στο κέντρο. Πρόκειται για μια ορθογώνια επιγραφή (67X80 εκ.) με τα εξής (**εικ. 11**)⁶⁵:

«Προσήνικεν Ἰ'Ακεπτοῦς | ἡ φιλόθεος | τὴν τράπεζαν Θε(ε)ῶ'Ι(ησο)ῦ Χ(ριστ)ῶ | Μνημόσυνον»

Η Ακεπτούς που χαρακτηρίζεται φιλόθεος έκανε δωρεά την τράπεζα στον Ιησού Χριστό, τον οποίο ονομάζει Θεό. Πρόκειται, πιθανότατα, για την αρχαιότερη επιγραφή που αναφέρεται στον Χριστό ως Θεό. Εκτός της Ακεπτούς μνημονεύονται επίσης άλλα τρία ονόματα δωρητριών, η Πριμίλη, η Κυριακή, η Δωροθέα και η Χρήστη (**εικ. 11**).

Είναι ιδιαιτέρως σημαντικό ότι η Αγία Τράπεζα του ευκτηρίου οίκου στη Μεγιδδώ βρίσκεται στο κέντρο του κτίσματος. Δεν υπάρχουν αρχαιολογικά ίχνη για κάποιο φράγμα που θα διαχώριζε ένα μέρος του ναού για το πρεσβυτέριο. Κατά τον 4ο αι. μ.Χ. γίνεται λόγος για το φράγμα του πρεσβυτερίου από τον Ευσέβιο στα εγκαίνια του καθεδρικού της Τύρου, αλλά στα κείμενα αυτά η αγία τράπεζα καλείται «θυσιαστήριον». Αξίζει να σημειωθεί ότι μέχρι τον 3^ο αιώνα δεν συναντάται στις πηγές ο όρος «ιερέας» για τους λειτουργούς⁶⁶. Στην συνέχεια, όπως φαίνεται, υπεισέρχεται η ορολογία των εθνικών σε μια περίοδο που η Εκκλησία υιοθετεί οικοδομήματα του περιβάλλοντος. Η κατοίκον εκκλησία της Μεγιδδώ φαίνεται ότι αντανάκλα τον τύπο χριστιανικών κτισμάτων που γνωρίζει ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος Πορφύριος⁶⁷. Πρόκειται για έναν ευκτήριο οίκο και μαρτυρεί μια εξέλιξη των χριστιανικών λατρευτικών χώρων σύμφωνα με τον M.White⁶⁸ σε τρεις φάσεις. Αρχικά η λατρευτική σύναξη φιλοξενούνταν στον επίσημο χώρο συνεστίασης της οικίας (*triclinium*)

⁶⁴ Y. Tepper & L. Di Segni, *A Christian Prayer Hall of the third century C.E. at Kefar Othnai (Legio)* Excavations at the Megiddo Prison 2005, Israel Antiquities Authority, σελ. 5, 10, 13, 24–26.

⁶⁵ Y. Tepper & L. Di Segni, *A Christian Prayer Hall*. σελ. 36.

⁶⁶ Μ. Γκουτζιούδης, *Καινοδιαθηκικές Μελέτες με την Συνδρομή της Αρχαιολογίας*, Θεσσαλονίκη 2013 σελ. 162-163.

⁶⁷ Πορφυρίου, Κατά Χριστιανῶν 76.30: «καὶ οἱ Χριστιανοὶ μιμούμενοι τὰς κατασκευὰς τῶν ναῶν μεγίστους οἴκους οἰκοδομοῦσιν, εἰς οὓς συνιόντες εὐχονται, καίτοι μηδενὸς κωλύοντος ἐν ταῖς οἰκίαις τοῦτο πράττειν, τοῦ κυρίου δηλονότι πανταχόθεν ἀκούοντος». M. White, *The Social Origins of Christian Architecture Vol.II*. (Texts and Monuments for the Christian Domus Ecclesiae in Its Environment), Harvard U.P., 1997, σελ. 128-129.

⁶⁸ M. White, *The Social Origins of Christian Architecture*. σελ. 102-139.

κάποιου εύπορου πιστού (κατ' οἶκον ἐκκλησίᾳ)⁶⁹. Μετά από χρόνια φαίνεται ότι τέτοιοι χώροι παραδίδονταν αποκλειστικά στην κοινότητα και ανακαινίζονταν για τις κηρυγματικές, ευχαριστιακές, αλλά και βαπτισματικές ανάγκες, όπως φαίνεται από τις ανασκαφές στις κατ' οἶκον ἐκκλησίες στην Δούρα Ευρωπού και στην Άκαμπα της Ιορδανίας (εἰκ. 12)⁷⁰. Το επόμενο βήμα ήταν η κατασκευή ή εκ νέου χρήση ενός κτιρίου μεγαλύτερων διαστάσεων που ονομάζει ο ερευνητής *Aula Ecclesiae*⁷¹. Τα κτίρια αυτά δεν είχαν το μέγεθος των μεταγενεστέρων βασιλικών και σε τέτοια κτίσματα, όπως επίσης σε Μιθραία και σε Συναγωγές συναντάται η φράση «ἐκ θεμελίων», πράγμα που ενισχύει τα επιχειρήματα για κτίρια που χτίζονται εξ αρχής για λατρευτικούς σκοπούς⁷². Είναι σαφές ότι η χριστιανική λατρεία δεν περιορίζεται στον χώρο, αλλά είναι εφικτή σε όλη την οικουμένη⁷³.

5. ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ - Η ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

Το πιο ιερό σημείο της Συναγωγής είναι η κόγχη για την φύλαξη του Νόμου. Στην συναγωγή της Δούρας Ευρωπού πάνω από την κόγχη είναι ζωγραφισμένος ο Ναός, η επτάφωτη λυχνία και η θυσία του Αβραάμ. Στον χριστιανικό Ναό το πιο ιερό σημείο είναι η Αγία Τράπεζα. Πάνω από την Αγία Τράπεζα επικράτησε να εικονίζεται η Θεοτόκος, η πλατυτέρα των ουρανών. Στον ἐγκώμιο λόγο του «εἰς τὴν ἁγίαν τὴν Θεοτόκον» ο ἅγιος Επιφάνιος ἐπίσκοπος στην Κύπρο⁷⁴ ἐξηγεί ότι Ναός Θεοῦ είναι η Παρθένος Μαρία. Ο χαρακτηρισμός αυτός της Θεοτόκου ως Ναοῦ του Θεοῦ ἔχει κεντρική σημασία για την Ἐκκλησία, ἐπειδὴ δια της Παρθένου πραγματοποιήθηκε η σύζευξη ουρανοῦ και γῆς με την ἐνανθρώπιση του Υἱοῦ και Λόγου. Η πίστη αὐτή συνδέεται στην παράδοση με την εορτή των Εισοδίων της Θεοτόκου στον Ναό της Ἱερουσαλήμ και την διαβίωσή της στα Ἅγια των Ἁγίων⁷⁵. Η εορτή φαίνεται ότι ξεκίνησε με τα ἐγκαίνια του Ναοῦ που ἔχτισε ο Ἰουστινιανός το 543 δίπλα στο ὄρος του

⁶⁹ Με το ὄρο αὐτό ἐμφανίζεται στην Κ.Δ. (1 Κορ 16,19. Ρωμ 16,3–5. Φλμ 1–2. Κολ 4,15) J. Wicker, "Pre-Constantinian Nomina Sacra in a Mosaic and Church Graffiti", *Southwestern Journal of Theology*, vol. 52 (2009), σελ. 57.

⁷⁰ Πρόκειται για ἓνα κτίσμα ἀπὸ πλίνθους (26x16 μ.) με λίθινα θεμέλια που δύναται να χρονολογηθεῖ στα τέλη του 3^{ου} ἢ τις ἀρχές του 4^{ου} αἰῶνα μ.Χ. Βλ. T. Parker, "An Early Church, Perhaps the Oldest in the World, Found at Aqaba", *Near Eastern Archaeology* 61:4 (1998), σελ. 254.

⁷¹ Ο ὄρος αὐτός ἀντιστοιχεί στον γερμανικό ὄρο Saal-Kirche του A.von Harnack. Βλ. M. White, *The Social Origins of Christian Architecture*. σελ. 197 σημ. 100.

⁷² Στην Ελλάδα η ἐκφραση αὐτή «ἐκ θεμελίων» συναντάται στο ψηφιδωτό δάπεδο της Συναγωγῆς της Αἰγίνας. Βλ. D. Noy, A. Panayotov, H. Bloedhorn, *Inscriptiones Judaicae Orientis I. Eastern Europe*, Mohr Siebeck, Tübingen 2004, σελ. 202-209, Z. Μπατίνου, *Corpus Inscriptorum Judaicarum Graeciae* (Σύνταγμα Ἰουδαϊκῶν και Εβραϊκῶν Ἐπιγραφῶν ἀπὸ την Ἡπειρωτικὴ και Νησιωτικὴ Ελλάδα), Αθήνα 2018, σελ. 134-135 & M. White, *The Social Origins of Christian Architecture*, σελ. 128.

⁷³ Αθ. Βουρλή, *Δογματικοθητικαὶ ὀψεις της Ὀρθοδόξου Ψαλμωδίας*, Αθήνα 1994, σελ. 254.

⁷⁴ Τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Ἐπιφανίου ἐπισκόπου πόλεως Κωνσταντίας, τῆς Κυπριωνήσου, ἐγκώμιος εἰς τὴν ἁγίαν τὴν Θεοτόκον. PG 43.488.39-48: «Ἐκ τῆς ρίζης δὲ Ἰησοῦ Δαβὶδ ὁ βασιλεὺς, και ἐκ τῆς φυλῆς Δαβὶδ τοῦ βασιλέως ἡ ἁγία Παρθένος, ἡ ὁσία τῶν ὁσίων ἀνδρῶν θυγάτηρ, ἧς οἱ γονεῖς Ἰωακείμ και Ἄννα, οἵτινες ἐν τῇ ζωῇ αὐτῶν τῷ Θεῷ εὐχρέστησαν, οἱ και καρπὸν τοιοῦτον ἐβλάστησαν, τὴν ἁγίαν Παρθένον Μαρίαν, ναὸν Θεοῦ ὁμοῦ και μητέρα Ἰωακείμ δὲ και Ἄννα και Μαρία, οἱ τρεῖς τῇ Τριάδι σαφῶς ἐλειτούργησαν. Ἰωακείμ γὰρ ἐρμηνεύεται ἐτοιμασία Κυρίου ἢ ἐξ αὐτοῦ γὰρ ἡτοιμάσθη ναὸς Κυρίου ἢ Παρθένος».

⁷⁵ Η αιτιολόγηση της εορτῆς είναι σαφής στους ὕμνους της ἡμέρας που ἀντιλαμβάνονται την παράδοση ως προετοιμασία της Θεοτόκου για την ἐνανθρώπιση του Θεοῦ Λόγου. «Ἰερῶ ἐν ἁγίῳ, ὡς Ἁγία, εἰς τὰ Ἅγια οἰκεῖν». Τροπάριο των μεγαλυναρίων του Ὁρθοῦ σε ἦχο α'. Πρβλ. το τροπάριο του ὀρθρου του Λέοντος Μαῖστορος «Σήμερον τῷ Ναῶ προσάγεται, ἢ Πανάμωμος Παρθένος, εἰς κατοικητήριον τοῦ παντάνακτος Θεοῦ, και πάσης τῆς ζωῆς ἡμῶν τροφοῦ. Σήμερον τὸ καθαρῶτατον ἁγίασμα, ὡς τριετίζουσα δάμαλις, εἰς τὰ Ἅγια τῶν Ἁγίων εἰσάγεται».

Ναού του Σολομώντα, την λεγόμενη Νέα Εκκλησία ή Αγία Μαρία τη Νέα⁷⁶. Ο ναός αυτός χτίστηκε στην νότια πλευρά του όρους και φαίνεται στον ψηφιδωτό χάρτη στο δάπεδο του ναού του Αγίου Γεωργίου της Μαδαβά στην Ιορδανία (εικ. 13)⁷⁷. Η εορτή, η οποία δεν βασίζεται στις διηγήσεις της Κ.Δ., αλλά στο Πρωτευαγγέλιο του Ιακώβου⁷⁸, θέλει να τονίσει ότι ακριβώς όπως λειτούργησε ο Ναός της Ιερουσαλήμ και η σκηνή στο παρελθόν, έτσι ακριβώς λειτούργησε η Θεοτόκος. Άλλωστε, όχι μόνο ο Ναός, αλλά όλα τα σκεύη της λατρείας, η κιβωτός, η τράπεζα, η στάμνα με το μάννα, οι πλάκες κατανοούνται ως προτυπώσεις της Θεοτόκου. Στην υμνογραφία της ημέρας η Παρθένος χαρακτηρίζεται ως «ναός ὁ ἔμψυχος», ως «θεοχώρητος ναός και σκηνή», ως «τὸ καθαρώτατον ἀγίασμα», ως «ναός καὶ παλάτιον καὶ οὐρανός, ἔμψυχος»⁷⁹. Τα θεμέλια της εορτής δεν είναι ιστορικά, αφού άλλωστε οι γυναίκες δεν επιτρέπτο να ανέβουν την κλίμακα της πύλης του Ναού, ώστε να αφήσουν την αυλή των γυναικών και να εισέλθουν στην αυλή των ανδρών, πόσο μάλλον να πλησιάσουν τον Ναό και να εισέλθουν στα Άγια των Αγίων.

Την Θεοτόκο ως Ναό του Θεού διακηρύσσει μέσα από την εικονογραφία της η Εκκλησία. Ξεχωριστής σπουδαιότητας είναι το παράδειγμα της μονής Καισαριανής, στον Υμηττό. Πάνω από την είσοδο του νάρθηκα του καθολικού της μονής εικονίζεται η Σκηνή του Μαρτυρίου και όλα τα σκεύη της λατρείας της Π.Δ. που προεικονίζουν την Θεοτόκο να πλαισιώνονται από τον Μωυσή και τον Ααρών (εικ. 14). Η εικόνα φαίνεται ότι «συνομιλεί» με το ιερό βήμα στα ανατολικά του ναού, αφού στην παράσταση η βάση της τράπεζας των ἄρτων της προθέσεως εντός της σκηνής φαίνεται ότι ομοιάζει με την Αγία Τράπεζα στο ιερό στα ανατολικά του ναού⁸⁰.

Η Θεοτόκος που εικονίζεται στην κόγχη των εκκλησιών διευκρινίζει και το νόημα της εορτής των Εισοδίων που δεν είναι παρά η κατάργηση της διάκρισης ουρανού και γης («ἡ ἐνώσασα τὰ τῶ πρὶν διεστῶτα»). Η Θεοτόκος στην θεολογία της Εκκλησίας λειτούργησε ως γέφυρα, πύλη και κλίμακα, τράπεζα και σκηνή και Ναός, ώστε δια Ιησού Χριστού και της κοινωνίας του σώματός του κάθε άνθρωπος να γίνεται Ναός του Αγίου Πνεύματος «ἄχρῖς οὗ ἂν ἔλθῃ»⁸¹. Για την χριστιανική Εκκλησία ο Ναός του Θεού δεν είναι ο Ναός της Ιερουσαλήμ

⁷⁶ Ι. Αναστασίου, *Τα Εισόδια της Θεοτόκου: η ιστορία, η εικονογραφία και η υμνογραφία της εορτής*, Θεσσαλονίκη 1959. Γ. Φίλια, *Οι Θεομητορικές Εορτές στη Λατρεία της Εκκλησίας*, Αθήνα 2002, σελ. 56-88. Μ. Κωνσταντίνου, *Ἡ Παναγία ὡς Ναός τοῦ Θεοῦ* (3 Βασ η 1-11), *Εφημέριος* 65 τ. 6 (2016) σελ. 10-12.

⁷⁷ Πρόκειται, προφανώς, για την βασιλική με την κίτρινη διπλή θύρα που απεικονίζεται στην νότια πλευρά της κύριας οδού (cardo maximus). Βλ. H. Donner, *The Mosaic Map of Madaba – An Introductory Guide*, Kampen – The Netherlands, 1992, σελ. 91-92.

⁷⁸ Βλ. Α. Καραλάσκου, «Πρωτευαγγέλιο του Ιακώβου». Εισαγωγή – Μετάφραση -Σχόλια, στο Ι. Καραβιδοπούλου, *Απόκρυφα Χριστιανικά Κείμενα. Α' Απόκρυφα Ευαγγέλια*. Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 43-73. Για την διήγηση της αφιέρωσης της κόρης στο ιερό και της παραμονής στον Ναό έως τα δώδεκα ἔτη βλ. σελ. 60-62.

⁷⁹ Βλ. ενδεικτικά Μητροπολίτου πρ. Λεοντοπόλεως Σοφρωνίου Ευστρατιάδου, *Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ Ὑμνογραφίᾳ*, Παρίσι 1930, σελ. 2. 47-48. 54. 55-56. 71-72. Επίσης βλ. Αθ. Βουρλή, *Θέματα Ὁρθοδόξου Χριστολογίας ἐπὶ τῇ βάσει Ὑμνολογικῶν Κειμένων*, Αθήνα 2008³, σελ. 41-69. 195-201.

⁸⁰ Η Αγία Τράπεζα της Μονής Καισαριανής είναι από ερυθρό μάρμαρο και αντικατέστησε μια παλαιότερη λίγο πριν το έτος 1745. Η Γ. Μουργή θεωρεί ότι η μορφή της φανερώνει δυτικοευρωπαϊκή προέλευση. Βλ. Γεωργία Μουργή, *Σχεδιασμός και Διαχείριση Δεδομένων Διαγνωστικής Μελέτης στην κλίμακα του μνημείου του Καθολικού της Μονής Καισαριανής*, Μεταπτυχιακή Εργασία Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Αθήνα 2015, σελ. 36. (https://dspace.lib.ntua.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/41709/Teyxos_%20Mourgi.pdf?sequence=1) (ημερ. προσ. 10/11/23).

⁸¹ Α' Κορ 11,26.

στο κέντρο της γης που βρίσκεται απέναντι από τον ουράνιο, χερουβικό θρόνο του Θεού, αλλά μια νεαρή Εβραία από την Γαλιλαία κατά την αυγή των ρωμαϊκών, αυτοκρατορικών χρόνων που δέχτηκε να γίνει η ανθρωπότητα θρόνος του Θεού.

ΕΙΚΟΝΕΣ

1. Το ανάγλυφο της λίθινης πινακίδας του Θεού Σαμάς από το Σιππάρ. Η συνάντηση του βασιλιά και της θεότητας πραγματοποιείται στον επίγειο ναό και την επουράνια κατοικία της θεότητας. Κάτω από το δάπεδο της παράστασης διακρίνονται τα ουράνια ύδατα και κάτω από αυτά τα άστρα του ουρανού. (O. Keel, *Die Welt der altorientalischen Bildsymbolik und das Alte Testament am Beispiel der Psalmen*, Göttingen ⁵1996, εικ. 239).
2. Το άδυτο του ναού της Αράδ στον νότιο Ιούδα. Η είσοδος στον μικρό αυτό χώρο πλαισιώνεται από δυο λίθινα θυσιαστήρια θυμιάματος. Στο βάθος φαίνεται η λίθινη, λατρευτική στήλη (*ματσεβά*). (φωτ. του συγγραφέα).
3. Η είσοδος του ανακτόρου Qasr al-Abd στο Araq el-Emir, κοντά στο Αμμάν της Ιορδανίας. Όπως φαίνεται στην φωτογραφία, υπήρξε και δεύτερος όροφος, όπως στα ανάκτορα των βασιλείων του ελληνιστικού κόσμου. (φωτ. του συγγραφέα).
4. Η είσοδος και ο βόρειος τοίχος με τις βαθμίδες της συναγωγής που διαμορφώθηκε στο φρούριο του Ηρώδη, στη Μασάντα κατά την επανάσταση εναντίον των Ρωμαίων το 70 μ.Χ. (φωτ. του συγγραφέα).
5. Ο ιδιαίτερος χώρος της συναγωγής της Μασάντα που διαμορφώθηκε για την φύλαξη των ιερών κειμένων. Σήμερα, ο χώρος έχει ανασυλωθεί και λειτουργεί ως συναγωγή για θρησκευτικές τελετές. (φωτ. του συγγραφέα).
6. Η κόγχη της συναγωγής της Δούρα Ευρωπού στο Εθνικό Μουσείο της Δαμασκού, στην Συρία. Πάνω από την κόγχη διακρίνεται ο Ναός της Ιερουσαλήμ, η επτάφωτη Λυχνία και η θυσία του Αβραάμ. (By Marsyas - National Museum in Damas, Public Domain, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=4766133>).
7. Διαδρομή που προτείνεται για την επίσκεψη Ιουδαίων στο όρος του Ναού. Πηγή: The Temple Institute (<https://templeinstitute.org/guide-to-ascending-the-mount/>).
8. Το ιερό βήμα του διακονικού ή παρεκκλησίου της Θεοτόκου της βασιλικής του Μωυσέως στο όρος Νεβώ στην Ιορδανία. Η ψηφιδωτή παράσταση του Ναού διακρίνεται ανάμεσα από την ωραία πύλη και την τετράστυλη Αγία τράπεζα. (φωτ. του συγγραφέα).
9. Ασημένιο τετράδραχμο του Μπαρ Κοχμπά (132-135 μ.Χ.). Στην μια πλευρά διακρίνεται ως κτίσμα με τετράστυλη πρόσοψη και ένα άστρο στο αέτωμα ο Ναός της Ιερουσαλήμ (By Classical Numismatic Group, Inc. <http://www.cngcoins.com>, CC BY-SA 3.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=2420146>).
10. Φωτογραφία της Κατοίκων Εκκλησίας του Κφαρ Οθνά. Διακρίνεται το ψηφιδωτό δάπεδο και η βάση της αγίας τράπεζας στη μέση περίπου του κτίσματος. Ευγενική παραχώρηση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας του Ισραήλ (Israel Antiquities Authority).
11. Το διακοσμητικό πλαίσιο της Κατοίκων Εκκλησίας του Κφαρ Οθνά με τις δυο επιγραφές, όπου μνημονεύεται η δωρήτρια της Αγίας Τράπεζας. Ευγενική παραχώρηση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας του Ισραήλ (Israel Antiquities Authority).
12. Άποψη της Κατοίκων Εκκλησίας της Άκαμπα στην Ιορδανία που ήλθε στο φως με τις ανασκαφές των οχυρώσεων της πόλης. (φωτ. του συγγραφέα).

13. Η Αγία Πόλις Ιερουσαλήμ στο ψηφιδωτό δάπεδο του Αγίου Γεωργίου της Μαδαβά στην Ιορδανία. Η Αγία Μαρία η Νέα διακρίνεται στο τέλος της κεντρικής οδού (cardo maximus). (φωτ. του συγγραφέα).
14. Τοιχογραφία με τον Μωυσή και τον Ααρών στην Σκηνή του Μαρτυρίου με τα ιερά σκεύη, την τράπεζα, την στάμνα με το μάνα και την κιβωτό της Διαθήκης. Τοιχογραφία πάνω από την είσοδο του νάρθηκα του Καθολικού της μονής Καισαριανής. (Ευγενική παραχώρηση της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής. Θερμές Ευχαριστίες στην Υπηρεσία της Εφορείας και ιδιαιτέρως στην Διδ. Αρχαιολογίας κα Πατρίστια Σκώττη).